

УДК 902/904

А. В. Іванцов

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

Ф. Ф. ЛАСКОВСЬКИЙ ПРО УКРАЇНСЬКУ ЛІНІЮ

Розглядається опис Української лінії у книзі Ф. Ф. Ласковського «Матеріали для історії інженерного мистецтва в Росії: досвід дослідження інженерного мистецтва».

Ключові слова: Ф. Ф. Ласковський, Українська лінія, фортеця, редут, фортифікація.

Рассматривается описание Украинской линии в книге Ф. Ф. Ласковського «Материалы для истории инженерного искусства в России: опыт исследования инженерного искусства».

Ключевые слова: Ф. Ф. Ласковский, Украинская линия, крепость, редут, фортификация.

Description of the Ukrainian line is a book F. F. Laskovskiy “Materials for history of engineering art in Russia: experience of research of engineering art”.

Key words: F. F. Laskovskiy, Ukrainian line, fortress, redoubt, fortification.

Федір Федорович Ласковський (1802–1870) – відомий російський військовий інженер, генерал-лейтенант від фортифікації. У 1824–1858 рр. викладав фортифікацію в Головному інженерному училищі та історію військово-інженерної справи великим князям Олександром Миколайовичу (майбутньому імператору Олександром II) та Костянтину Миколайовичу. У 1858 р. залишив викладацьку роботу та звернувся до історико-пошукової діяльності.

В історіографії, присвяченій кожному об'єкту історичного пізнання, існують твори, що виділяються із загального ряду. Для Української лінії як військово-фортифікаційного та адміністративного об'єкта, як і для ряду інших систем укріплень, таким твором є тритомна праця російського військового інженера та історика Федора Федоровича Ласковського «Матеріали для історії інженерного мистецтва в Росії: досвід дослідження інженерного мистецтва» у трьох томах, що вийшли відповідно в 1858, 1861 та 1865 рр.

Три томи «Матеріалів» охоплюють такі періоди: перший том – до XVIII ст. [2]; другий – часи правління Петра I [3]; третій – від Петра I до Катерини II [4]. Дана праця є фундаментальним дослідженням з історії фортифікаційного мистецтва в Росії, зокрема історії прикордонних укріплень Російської держави, яке нараховує загалом близько двох тисяч сторінок і на даний момент виділяється з-поміж інших за повнотою та інформативністю. Необхідно зазначити розгалужений посилковий апарат у книзі, який набуває окремої ваги з огляду на те, що архівні джерела, на які посилався Ф. Ф. Ласковський, зараз є частково втраченими чи переміщеними і загубленими в інших архівних фондах. Зважаючи на це, а також на специфіку оброблених та введених до наукового обігу джерел, дана наукова праця сама по собі набуває характеру історіографічного джерела. Ураховуючи широту роботи Ф. Ф. Ласковського і в той же час конкретне спрямування нашого дослідження, ми приділили увагу саме аспектам висвітлення історії Української лінії.

У перших двох томах праці, відповідно до їх часових вимірів, пряма інформація щодо Української лінії відсутня. У той же час перший том містить доволі докладну загальну інформацію щодо будівництва укріплених ліній на південних кордонах Російської держави з їх описом. При цьому в підрядкових коментарях автор подає відомості про місце розташування укріплень, їх розміри, протяжність тощо. На жаль, не завжди при наведенні цих даних є посилання на відповідні архіви.

У першому томі своєї праці Ф. Ф. Ласковський подає перелік усіх оборонних укріплених ліній («засічних черт») з указівкою на час та місце їхнього будівництва, ініціаторів і керівників побудови тощо. Варто зазначити, що перші лінії такого роду не мали «власних» назв, і автор, ніяк їх не іменуючи, описує за населеними пунктами, через які вони проходили [1, с. 38, 40–46]. Лише в більш пізній історіографії стануть загальноприйнятими назви Білгородська, Ізюмська, Українська та Нова Дніпровська лінії [5]. Ці системи укріплень (окрім Нової Дніпровської) у часі передували Українській лінії, і тому можна говорити про сталість традиції будівництва типових прикордонних безперервних укріплень, які охоплювали великі відстані. Автор докладно описує загальну типологію спорудження таких ліній («засічних черт»), методику їх будівництва, стандартні розміри укріплень та ін. Усі дані підтверджуються

посиланнями на архіви або історіографію, утім ці підходи можна лише частково застосувати до Української лінії, оскільки вона будувалася пізніше та із залученням новітніх європейських розробок у будівництві фортець та інших систем безперервних укріплень [3, с. 222–224; 4, с. 64].

У другому томі твору Ф. Ф. Ласковського описується будівництво нових укріплень та фортець за часів правління Петра I. Тут спостерігається безперервність традиції фортечного будівництва, яке постійно розвивалося. Також не варто забувати, що більшість осіб, безпосередньо причетних до створення Української лінії, зокрема майбутній фельдмаршал Х. А. Мініх, розпочинали свою кар'єру саме за часів Петра I.

Третій том праці Ф. Ф. Ласковського містить докладну інформацію про Українську лінію, яка є унікальною тим, що цією публікацією вперше вводиться до наукового обігу мета та історія будівництва останньої і вона має до нашого часу найбільший індекс цитування (при цьому без конкретних посилань). Варто зауважити, що Ф. Ф. Ласковський неодноразово посилається на праці А. О. Скальковського, зокрема «Історію Нової Січі» [6], у той же час А. О. Скальковський у своїх працях посилається на Ф. Ф. Ласковського [6]. З огляду на це ми можемо говорити про фактично одночасне введення до наукового обігу Української лінії двома дослідниками при тому, що зроблено ними це було автономно.

Ф. Ф. Ласковський у підрозділі «О способах укреплений» виділяє три розряди (школи) їх будівництва: німецьку, французьку, голландську. Автор наводить описання їх головних відмінних рис, зокрема вказує на використання французькою школою каменя при будівництві фортець, що інші вже не робили. Коментарі Ф. Ф. Ласковського підтверджуються посиланнями на архівні картографічні джерела (нині – фонд 14 РДВІА) [3, с. 222–223].

Ф. Ф. Ласковський підкреслює, що загалом укріплені лінії мали схожу структуру і їх будівництво базувалося на попередньому досвіді. У той же час є цікавим порівняння автором Української та Закамської ліній. На його думку, ці лінії, що будувались одночасно, були найбільш подібними із збудованих у XVII–XVIII ст. Ф. Ф. Ласковський відзначає їх невисоку ефективність та уразливість. Немає сумнівів, що ця точка зору базується як на опрацюванні архівних джерел та історіографії, так і на особистому досвіді огляду залишків указаних укріплень. Ф. Ф. Ласковський вважає, що якісні зміни

в побудові ліній сталися ще під час проектування та будівництва Оренбурзької та Сибірської ліній, оскільки дані системи укріплення не мали, на відміну від попередніх, природного захисту у вигляді річок або гір [4, с. 65].

Цілком логічним є погляд професійного інженера-фортифікатора, який вважає, що головним показником якості та обороноздатності ліній була не їх протяжність та система будівництва укріплення, а кількість і розташування укріплених пунктів на їх протяжності. Ф. Ф. Ласковський вважає, що протяжні ділянки ліній могли пробиватися (і пробивалися!) ворожими загонами, у той час як вдале густіше розташування укріплень (фортець) сприяло зупиненню нападів.

Опис власне Української лінії займає у творі окремий підрозділ. Автор вказує, що наказ про будівництво Української лінії був виданий Військовою колегією на ім'я генерал-майора від фортифікації П. Дебреньї (в інших джерелах де Брінї, де Брінї, Дебреньї, Дебреньов). При цьому наявним є посилання, яке свідчить про те, що ініціатором будівництва був генерал – граф І. Б. Вейсбах, богемець на російській службі. Тут автор посилається на відомі мемуари Х. Г. Манштейна (1711–1757, ад'ютант фельдмаршала Х. А. Мініха, у подальшому – очільник пруської розвідки Фрідріха II), які є одним із найкращих джерел особистого походження з історії Росії даного періоду [4, с. 68]. Проте питання щодо ініціювання будівництва Української лінії Вейсбахом потребує подальшого вивчення. Є багато свідчень про те, що справжнім ініціатором був Х. А. Мініх, а І. Б. Вейсбах лише виконував його волю, подавши відповідний проект.

Ф. Ф. Ласковський вказує, із цитуванням, що 15 січня 1731 р. Сенатом було видано інструкцію на ім'я генерал-майора А. І. Тараканова та генерал-майора Дебреньї, якою передбачалося формування двадцяти нових полків ланд-міліції, окрім існуючих, та будівництво Української лінії. Автор вказує на те, що планувалося збудувати 16 фортець та 142 редутів, при цьомусилаючись на «Повне зібрання законів Російської імперії» (т. VIII, № 5763) та «Південний інженерний архів» (меморія № 20) [4, с. 69]. Аналіз наступних історіографічних робіт, у сукупності з архівними даними, дає підстави говорити про правоту Ф. Ф. Ласковського відносно кількості фортець, але питання кількості редутів, безумовно, потребує подальшого вивчення.

Автор зазначає, що будівництво першої ділянки Української лінії почалося навесні 1731 р. і було закінчено 20 жовтня того ж року; при цьому було виявлено багато недопрацювань, унаслідок чого було наказано їх виправити (вказана вище промеморія). У підрядкових посиленнях зазначено фортеці, збудовані в 1731 р.

У наступному році, за словами автора, було наказано продовжити будівництво лінії, зокрема укріпити її частоколом. Цікавим є факт, який наводить Ф. Ф. Ласковський із посиланням на згадану промеморію, що було наказано перенести села й містечка, які знаходилися південніше р. Оріль, *за* Українську лінію. Також автор згадує пункт наказу, який зобов'язував будувати фортеці на відстані від 20 до 30 верст (від 21,3 до 32 км) одна від одної, а також вказує на необхідність дотримуватися встановлених розмірів фортець.

У праці, що розглядається, наводяться дані щодо Української лінії після завершення її будівництва, зокрема говориться про те, що лінія являла собою безперервний вал укріплень реданного типу, який змінювався залежно від природного рельєфу з фортецяма, редутами та іншими укріпленнями. Із тильного боку лінії знаходилися блокгаузи для війська. Фортеці мали вигляд правильних чотирикутників підквадратної форми, окрім Лівенської та Борисоглібської, які були збудовані у формі п'ятикутників. Усі фортеці лінії мали укріплення лише зі сторони можливого нападу ворога [4, с. 69–70].

Будівництво Української лінії, за Ф. Ф. Ласковським, здійснювалося в умовах підготовки до війни з Туреччиною, і це стало водночас приводом до поспіху в її будівництві та причиною гальмування цього процесу. Останнє пояснюється надвеликими обсягами робіт, відсутністю кваліфікованих інженерів, поганими умовами праці і як наслідок – смертністю робітників [4, с. 73]. Ф. Ф. Ласковський посилається при цьому на «Історію Русів», приписуючи авторство цього твору Георгію Кониському: «Работа сія похитила многія тисячи народа, безвременно погибшаго отъ тяжестей, зноя и климата» [4, с. 74; 7].

У 1736 р., зазначає автор, після дипломатичного розриву з Туреччиною фельдмаршал Мініх прийняв загальне командування армією (явна помилка – війна розпочалася роком раніше, а Мініх очолив армію в 1733 р.), останній приступив до виправлення та перебудови окремих ділянок Української лінії, для чого було залуче-

но ще 15 тисяч працівників із селян Гетьманщини, Воронежської та Білгородської губерній. Судячи з документів, на які посиляється Ф. Ф. Ласковський, можна сказати, що перебудова лінії тривала до 1738 р. [4, с. 80–81]. Це ж підтверджується і багатьма іншими дослідниками. У той же час можна з великою долею вірогідності говорити про те, що через поспіх при будівництві лінії було порушено технологію будівництва – вали і рови не укріплювалися, наслідком чого стало їх руйнування під впливом природних факторів і в подальшому – постійна необхідність відновлення. Підтвердженням цьому є указ Військової колегії від 1743 р. генерал-лейтенанту Дебреньї, який на той час командував українським ландміліцьким корпусом, про огляд лінії, яка «пришла в худое состояние» [4, с. 77]. Також автор наводить дані щодо артилерійського забезпечення Української лінії [4, с. 78].

Ф. Ф. Ласковському належить список-таблиця фортець Української лінії з позначенням їх назв, у котрій автор вступає в протиріччя із самим собою, оскільки у списку нараховується 15 фортець, але відразу після цього він пише, що їх було 17, а декількома сторінками до цього вказує, що їх було 16 [4, с. 76].

Свідчення щодо полків ландміліції на Українській лінії є короткими, Ф. Ф. Ласковський пише, що дані полки формувалися з українського ландміліцького корпусу, який було створено в 1713 р. із включенням до зазначеного підрозділу солдат із Воронежської та Білгородської губерній. Загальна кількість ландміліцьких полків становила двадцять, із них 16 – кінних і 4 – піхотних [4, с. 78].

Наприкінці описання Української лінії Ф. Ф. Ласковський іще раз розглядає її головні недоліки, до яких відносить надмірну протяжність, віддаленість від театру бойових дій, знаходження багатьох поселень південніше за лінію (це унеможливило їх захист), специфіку ґрунтів, відсутність якісної води й лісу тощо. Він вказує на те, що неодноразово розроблялися проекти перебудови, зокрема подовження лінії, але вони так і не реалізувалися. Цим завершується опис Української лінії [4, с. 79].

Загалом книга «Матеріали для історії інженерного искусства вь Россіи» є фундаментальним твором з історії російського фортифікаційного мистецтва Х–XVIII ст. Він створювався автором протягом майже десяти років із використанням практично всіх доступних йому архівних та інших писемних джерел. Необхідно враховувати той факт, що Ф. Ф. Ласковський був фаховим військовим інже-

нером і доповнив історичні відомості знаннями з теорії та практики фортифікаційної справи.

На жаль, Ф. Ф. Ласковський не встиг завершити четвертий том своєї праці, що мав охопити період від Катерини II до Кримської війни (1796–1856). Рукопис так і не був опублікований і зараз зберігається у спецфонді бібліотеки Військового інженерно-технічного університету Санкт-Петербурга.

Бібліографічні посилання

1. **Зайка Г. П.** Українська лінія / Г. П. Зайка. – К. ; Полтава : Археологія, 2001.
2. **Ласковській Ф. Ф.** Матеріали для історії інженерного искусства вь Россії. Ч. I. Опытъ изслѣдованія инженернаго дѣла в Россії до XVIII столѣтія / Ф. Ф. Ласковскій. – СПб. : Императорская академія наукъ, 1858.
3. **Ласковській Ф. Ф.** Матеріали для історії інженерного искусства вь Россії. Ч. II. Опытъ изслѣдованія инженернаго искусства вь царствованіе Императора Петра Великаго / Ф. Ф. Ласковскій. – СПб. : Императорская академія наукъ, 1861.
4. **Ласковській Ф. Ф.** Матеріали для історії інженерного искусства вь Россії. Ч. III. Опытъ изслѣдованія инженернаго искусства послѣ Императора Петра I до Императрицы Екатерины II / Ф. Ф. Ласковскій. – СПб. : Императорская академія наукъ, 1865.
5. **Молдавський Р. О.** Нова Дніпровська лінія укріплень / Р. О. Молдавський. – Запоріжжя : Тандем-У, 2006.
6. **Скальковський А. О.** Історія Нової Запорозької Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д. : Січ, 1995.
7. Історія Русів [Електронний ресурс] / пер. Івана Драча. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/istrus/rusiv.htm>.

Надійшла до редколегії 23.11.2012 р.